

LIMITY REPREZENTÁCIE: CHARLES SANDERS PEIRCE A NELSON GOODMAN O REPREZENTÁCII

MICHAL ŠEDÍK, Univerzita Mateja Bella v Banskej Bystrici, Filozofická fakulta, Katedra filozofie, Banská Bystrica, SR

ŠEDÍK, M.: Limits of Representation: Charles Sanders Peirce and Nelson Goodman on Representation
FILOZOFIA, 76, 2021, No 8, pp. 608 – 623

Philosophical conceptions of representation developed by Nelson Goodman and Charles Sanders Peirce come from different metaphysical positions (Goodman's nominalism and Peirce's realism). This fact causes serious problems when comparing both conceptions and often results in inaccuracies or oversimplifications. The aim of this paper is to find a framework for the comparison of the two conceptions of representation and consider their possible role in understanding representation as a source of knowledge. The first and the second part of the paper shortly introduce Peirce's and Goodman's conceptions of representation. Subsequently, a comparison of these conceptions is proposed in the context of limits of our representations. The limits of representations are suggested as a basis for further comparison without the need to reject one of the conceptions. The conclusion outlines some consequences of this approach for the analysis of representations as a source of knowledge.

Keywords: Representation – Charles Sanders Peirce – Nelson Goodman – Comparison – The limits of representation

Úvod

Termín *reprezentácia* je vo svojom obsahu, ako aj rozsahu, používaný pomerne voľne. Vo väčšine prípadov to stačí, no ak chceme pochopiť povahu a mechanizmus reprezentácie, musíme si najprv ujasniť, v akom význame budeme termín používať. Určite nám primárne nejde o politickú reprezentáciu, akú poznáme zo zastupiteľských demokracií a ktorá je predmetom skúmania politickej filozofie a politológie. Nejde nám primárne ani o problém reprezentácie v diskurze filozofie mysle,¹ teda problém, ako mozog reprezentuje procesy našej mysle či ako naša myseľ reprezentuje myseľ

¹ K tomu pozri napríklad knihu Juraja Bánovského *Teórie mysle. K problému interpretácie iných myslí* (2016), kapitola 2 s názvom Reprezentácie. Tým, že vypúšťame filozofiu mysle alebo politickú filozofiu, nechceme povedať, že naše skúmania s tým nesúvisia, ale iba to, že to, ako je problém reprezentácie riešený v týchto disciplínach, nie je predmetom nášho textu, nakoľko to rozsah štúdie neumožňuje.

iných ľudí. To, čo nás zaujíma, sú prípady, keď napríklad vedecká teória reprezentuje nejaký aspekt fungovania sveta, alebo keď dokumentárna fotografia reprezentuje historické udalosti, alebo keď maľba² reprezentuje fiktívnu alebo reálnu udalosť. Na tejto úrovni všeobecnosti možno schopnosť vytvárať, komunikovať a zdieľať reprezentácie, chápať ako kľúčovú pre poznávanie samých seba (ako príslušníkov ľudského druhu)³ a sveta, v ktorom žijeme. Ide nám o prípady, keď sa vďaka artefaktom (teóriám, umeleckým dielam, normám a pod.), ktoré sme sami vytvorili, dozvedáme niečo, čo by inak bolo nášmu poznaniu neprístupné. Vďaka reprezentácii sme schopní vymaniť naše bezprostredné vnímanie a prežívanie z toku času a modifikovať priestorové a časové dimenzie obsahov tohto vnímania. Vďaka reprezentáciám spoločne tvoríme, poznávame, učíme sa, komunikujeme, žijeme vo svete, ktorý môžeme obývať s ostatnými príslušníkmi nášho druhu.

Takto vymedzený problém signalizuje, že patrí do oblasti sociálneho alebo do oblasti širšej kultúry a dotýka sa viacerých oblastí skúmania filozofie a ostatných humanitných a spoločenských vied. Bezpochyby sa dotýka fungovania jazykov (chápaných širšie, nielen ako prirodzené jazyky) v najširšom spoločenskom význame. To by však bolo príliš široké vymedzenie, preto sa v rámci štúdie obmedzíme len na dve koncepcie reprezentácie autorov, ktorých prístup zodpovedá tomuto širšiemu vymedzeniu a ktoré podľa nášho názoru ponúkajú najkomplexnejší prístup k danému problému. Sú to koncepcia reprezentácie Nelsona Goodmana a koncepcia reprezentácie Charlesa Sandersa Peirca. Dôvodom výberu analyzovaných autorov je aj fakt, že ich koncepcie sú vo svojich prístupoch aj výsledkoch radikálne odlišné. Tým vytyčujú hranice pomyselného spektra ponúkaných možností a riešení problému reprezentácie. Nakoľko však ide o veľmi odlišné teórie, vychádzajúce z odlišných východísk, je pomerne problematické nájsť spôsob, ako o nich hovoriť zároveň. Cieľom je nájsť rámec, v ktorom možno obojm koncepciám porozumieť, hovoriť o nich spoločne a vytýčiť tak pole, v ktorom možno o probléme reprezentácie uvažovať naprieč rôznymi disciplínami. V prvom kroku vymedzíme koncept reprezentácie a načrtujeme rozdiel v jej chápaní v koncepciách oboch filozofov. V nasledujúcich dvoch častiach sa pokúsime, tak stručne ako to len pôjde, obe koncepcie predstaviť. Následne navrhujeme rámec, v ktorom o oboch teóriách možno uvažovať spoločne a v poslednej časti predstavíme niektoré závery, ktoré z týchto úvah vyplývajú.

² Nebudeme reprezentáciu chápať ako synonymum zobrazenia, či dokonca mimetického zobrazenia, ako sa to často deje vo filozofii a teórii umenia. V našom chápaní je to termín so širším rozsahom.

³ Aj keď mechanizmus reprezentácie môžeme v minimálnej podobe nájsť aj v prírode, napríklad pohyb kvetu slnečnice počas dňa reprezentuje pohyb slnka po oblohe, v našom prístupe sa obmedzíme len na prípady využívania reprezentácie človekom.

Vzťah reprezentácie

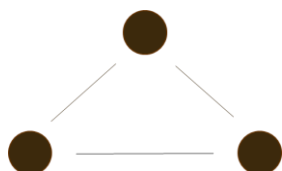
Charakteristika reprezentácie, ktorou je predbežne možné začať, je: *keď niečo stojí namiesto niečoho iného, za nejakých okolností*. V oboch nami skúmaných koncepciách je reprezentácia chápaná ako vzťah. Avšak v odpovedi na otázku povahy a komplexnosti tohto vzťahu sa obe koncepcie dosť zásadne líšia.

Nelson Goodman považuje reprezentáciu za jednoduchý dvojmiestny vzťah medzi dvomi entitami (2007, 39). „Základným pojmom je referencia⁴ alebo symbolizácia, vzťah medzi symbolom a čímkoľvek, čo symbol akýmkoľvek spôsobom zastupuje. Vzhľadom k tomu, že je tento vzťah primitívny, nie je definovaný, ale explikovaný pomocou svojich niekoľkých druhov, [...]“ (2017, 150). Schematicky možno tento vzťah zobrazit takto:

• Obrázok 1, vzťah reprezentácie podľa N. Goodmana

C. S. Peirce chápal reprezentáciu komplexnejšie a považoval ju, ako každú intelektuálnu operáciu, za trojmiestny vzťah. „Každá fyzikálna sila pôsobí medzi dvojicou častíc, z ktorých každá môže slúžiť ako index druhej. Na druhej strane uvidíme, že každá intelektuálna operácia zahŕňa triádu symbolov“ (Peirce 1998, 146; zvýraznil M. Š.). Schematicky možno tento vzťah zobrazit takto:

• Obrázok 2, vzťah reprezentácie podľa C. S. Peirca

⁴ Tu je potrebné terminologické upresnenie. Termín *referencia* Goodman používal ako synonymum termínu *reprezentácia*. V *Jazykoch umenia*, kde sa primárne venuje obrazovej reprezentácii (zobrazeniu), v poznámke spresňuje: „Ide mi tu o obrazovú reprezentáciu [pictorial representation] alebo zobrazenie a o porovnateľné spôsoby reprezentácie, ktoré sa vyskytujú v iných druhoch umenia. Prírodné objekty môžu tiež reprezentovať – spomeňme tvár, ktorú rozpoznávame v mesiaci, alebo baránky v oblakoch. Niektorí autori používajú výraz „reprezentácia“ ako všeobecný názov pre všetky druhy toho, čo ja nazývam symbolizácia či referencia, a výraz „symbolický“ používajú pre verbálne a iné neobrazové symboly, ktorým ja hovorím nezobrazujúce [nonrepresentational]“ (2007, 22, poznámka pod čiarou č. 1; zvýraznenie M. Š.).

Tento významný rozdiel v chápaní povahy vzťahu reprezentácie spôsobuje, že aj keď obaja filozofi pri analýze reprezentácie a jej podôb zdanlivo hovoria, o tom istom, myslia tým niečo iné. To výrazne sťažuje možnosť porovnávať a hodnotiť navrhované riešenia. Pozrieme sa preto bližšie na obe koncepcie a ukážeme, v čom sa líšia.

Reprezentácia Charlesa Sandersa Peirca

Reprezentácia je pre Peirca kľúčovou koncepciou v jeho teórii znakov a semiotike. Jeho model fungovania znaku je modelom reprezentácie⁵ Problém modelu znaku ako základnej jednotky, potrebnej na pochopenie komunikácie a jej označovanie bol pre neho ontologickým problémom,⁶ ktorý treba vyriešiť, ak chceme porozumieť komplexnejším jazykovým procesom, následne aj procesom poznávania, a tiež vedeckého skúmania. „Reprezentácia je, keď jeden objekt stojí namiesto iného, a to tak, že nám skúsenosť prvého poskytuje poznanie toho druhého. Pre jej existenciu sú podstatné tri veci“ (Peirce 1986, 65). Reprezentácia musí:

a) *mať vlastnosti nezávislé od jej významu* – materiálne kvality reprezentácie (slovo „biely“ vytlačené čiernou farbou na bielom papieri),

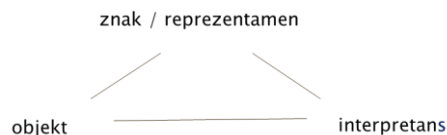
b) *mať skutočné prepojenie so svojím objektom* (tak ako veterník, ktorý sa otáča podľa smeru vetra alebo portrét, kde vlastnosti portrétovaného sú príčinou vlastností portréту),

c) *vzťahovať sa (appeal to) k ľudskej mysli*.

„Idea reprezentujúceho objektu vzbudzuje v mysli ideu reprezentovaného objektu podľa princípu asociácie, ktorý bol už v mysli predtým ustanovený ako zvyk“ (Peirce 1986, 65 – 66). Peirce takto vymedzil charakteristiky, ktoré vychádzajú z jeho metafyziky a sú v súlade s jeho chápaním znaku. Fungovanie znaku alebo reprezentácie najlepšie znázorníme pomocou trojuholníka.

⁵ Peirce termíny *reprezentácia* a *znak* používa ako synonymá. Porovnaj (Peirce 1931 – 58, 8.191).

⁶ Na tomto mieste sa nebudeme púšťať do Peircovej ontológie, len naznačme, že zahŕňa *prvosť*, *druhosť* a *treťosť*. Príkladom *prvosti* je monadický fenomén, alebo kvalita, príkladom *druhosti* (diadického vzťahu, reakcie) je kauzálne pôsobenie a príkladom *treťosti* (triadického vzťahu, mediácie) je znak alebo reprezentácia. Ide o odlišné mody bytia a vyššie mody nie sú redukovateľné na nižšie, takže ani triadický vzťah nemožno rozložiť na dva diadické. V *Liste pani Welbyovej* kategórie charakterizoval takto: „*Prvosť* je mod bytia toho, čo je tak ako je, pozitívne a bez odkazu k čomukoľvek ďalšiemu. *Druhosť* je mod bytia toho, čo je také, aké je vzhľadom k druhému, ale bez ohľadu na nejaké tretie. *Treťosť* je mod bytia toho, čo je také, aké je vďaka prepojeniu druhého a tretieho do vzájomného vzťahu“ (Peirce 1931 – 58, 8.328). Pozri tiež *Princípy fenomenológie* (Peirce 1998, 93).

• **Obrázok 3, Peircov model znaku**

Znakom je preňho „čokoľvek, čo vzťahuje niečo iné (jeho *interpretans*) k nejakému objektu, ku ktorému sa samé vzťahuje (k svojmu *objektu*), tým istým spôsobom, pričom interpretans sa stáva postupne znakom, a tak sa opakuje *ad infinitum*“ (Peirce 1997(b), 69, CP 2:230).

Z tohto modelu možno za pomoci základných ontologických kategórií odvodiť klasifikáciu znakov, ktorá je komplexným nástrojom na analýzu reprezentácie. Z modelu možno na základe vzťahov odvodiť tri triády znakov,⁷ ktoré sa navzájom dajú kombinovať podľa istých pravidiel. Prvá triáda sa delí podľa toho, či je znak: a) jednoduchou kvalitou, b) skutočnou existenciou alebo c) všeobecným zákonom. Druhá triáda sa rozdeľuje podľa toho, či vzťah znaku a jeho objektu tkvie: d) v tom že znak má charakter sám o sebe, e) v existenčnom vzťahu k objektu a f) v jeho vzťahu k nejakému *interpretans*. Tretia triáda sa rozdeľuje podľa toho, či znak jeho *interpretans* predstavuje ako: g) znak možnosti, h) znak skutočnosti alebo i) znak myslenia. Z toho vyjde Peircova základná klasifikácia, ktorá zahŕňa desať tried znakov (Peirce 1998, 147 – 151). Najznámejšou z Peircovej semiotiky je druhá triáda, ktorá v trojuholníku vychádza z podoby vzťahu medzi *reprezentamenom* a objektom a ktorá zahŕňa d) ikony, e) indexy a f) symboly.

Ikon je znakom (reprezentuje) na základe kvality, ktorú má ako vec. Čokoľvek je vhodné na zastupovanie niečoho iného, ak je mu to podobné.⁸ Ikon však nemá spojenie s objektom, ktorý reprezentuje, len nám pripomenie kvality objektu – vyvolá analogické predstavy. Vďaka ikonickým znakom sa dozvedáme o objekte niečo viac, ako by sme sa dozvedeli z priameho kontaktu s objektom.

Index „[...] je znak alebo reprezentácia vzťahujúca sa ku svojmu objektu ani nie tak na základe nejakej podobnosti alebo analógie s ním, ani nie na základe asociácie s obecnými rysmi, ktoré tento objekt náhodou má, ako preto, že je v dynamickom

⁷ Pozri napríklad text *Logika ako semiotika: teória znakov* (Peirce 1998, 131 – 151) alebo podrobnejší výklad v *Grammatica speculativa* (Palek 1997, 31 – 153). Uvedme, že Peirce svoju rozsiahlu klasifikáciu nedokončil, a to, koľko znakov v nej má nakoniec byť, je stále otázkou. Viac pozri v Jappy (2017), Elkins (2003), Sanders (1970).

⁸ Toto je bod, v ktorom sa Goodman úplne striktne rozchádza s Peircom, pretože absolútne odmieta, že by podobnosť bola dostatočnou alebo nutnou podmienkou reprezentácie.

(vrátane priestorového) spojení s individuálnym objektom na jednej strane, tak na druhej strane so zmyslami alebo pamäťou osoby, ktorej slúži ako znak“ (Peirce 1997, 70). Index tvorí organický celok so svojím objektom, je s ním fyzicky spojený. My len zaznamenávame toto spojenie. (Príkladom ikonickej reprezentácie je „koláčový“ diagram, ktorý sa vzťahmi svojich častí navzájom, a vzťahmi častí k celku podobá (je analogický) reprezentovanému objektu – volebným preferenciám. Tento diagram môže však mať aj označenia, ktoré sú indexikálnymi znakmi – sú v dynamickom vzťahu k popisom nižšie. Iným príkladom je barometer ako index tlaku vzduchu.)

„Symbol je reprezentamen, ktorého reprezentatívny charakter spočíva práve v tom, že je *pravidlom*, ktoré bude určovať svojho interpretanta“ (Peirce 1998, 144; zvýraznil M. Š.). „Symbol je so svojím objektom spojený pomocou idey v mysli [pravidla], ktorá používa symboly a bez ktorej by žiadne takéto spojenie nemohlo existovať“ (Peirce 1998, 146). Všetky slová, vety, knihy a ďalšie konvenčné znaky sú symbolmi.

Klasifikácia je oveľa bohatšia⁹ a treba mať na pamäti, že znaky sa väčšinou vyskytujú v rôznych kombináciách, nie v čistej podobe. Okrem toho je dôležité poznamenať, že Peirce vo svojej definícii znaku *ad infinitum* zdefinoval reprezentáciu ako potenciálne nekončiaci proces v čase. Z Peircea sa v drvivej väčšine prípadov používa len takzvaná druhá triáda (pozri vyššie), ale redukovať jeho reprezentáciu a klasifikáciu znakov len na ňu, vedie často k nepochopeniu a dezinterpretácii. Na druhej strane je to aj pochopiteľné, pretože narastajúca komplexnosť modelu znižuje šance na jeho užitočnosť a funkčnosť. J. Elkins (2003) podrobne analyzuje príčiny nepoužívania či nepoužitelnosti Peirceových donekonečna sa rozvetvujúcich klasifikácií v dejinách umenia. Tie sa len málo prekrývajú so záujmami a potrebami historikov a teoretikov umenia. Avšak jeho význam vidí v niečom inom. „Myslím si, že dáva len malý zmysel nasledovať Peirca, alebo sa ho dokonca pokúšať citovať, najmä ak sa citácie týkajú triády ikon, index, symbol. Ale je nesmierne osožné mať na zreteli niekoho tak vytrvale zvláštneho, ako je Peirce. V pokusoch porozumieť obrazom potrebujeme byť absolútne nebojácni v presadzovaní najobskúrnejších konfigurácií s vedomím, že sú z povahy vecí a neustále otvorené krížovej kritike“ (Elkins 2003, 20).

Ak by sme to zhrnuli, tak Peirce v svojej koncepcii reprezentácie reflektuje, že niečo môže reprezentovať niečo iné: a) vďaka svojim rôznym vlastnostiam, b) byť vďaka nim v rôznom vzťahu k reprezentovanému objektu, c) vďaka našim pravidlám a vďaka tomu, že celý proces je otvorený a rozvinutý v čase. Nesnaží sa vzťah reprezentácie redukovať, ale skôr popisuje premenné a invarianty, a to na základe ontologických východísk. To samozrejme vedie k praktickým problémom s klasifikáciou

⁹ Pozri pozn. 7 vyššie.

znakov, s ich identitou, a tiež s identitou reprezentovaných objektov. Model však je uplatniteľný na rôznych úrovniach komplexnosti a nepredpokladá nejaké základné dané atomárne jednotky (fonémy, slová, vety a pod.). Analýza procesu reprezentácie je potom aj analýzou postupností, ako sa od jedného znaku (príp. komplexu znakov) presúvame k ďalšiemu, podobne ako je to pri argumentácii, keď smerujeme od premís k záveru. To umožňuje mapovať myslenie v čase, procesy učenia, ako aj pohyb vo vedeckom poznaní. Peirca možno označiť za realistu, čo sa týka vlastností, ale aj abstraktných entít.

Reprezentácia Nelsona Goodmana

Nelson Goodman svoju koncepciu rozpracoval v knihe *Jazyky umění* (2007). Jadrom Goodmanovej koncepcie reprezentácie je *referencia*,¹⁰ ktorej podoby rozdeľuje do dvoch základných skupín. Člení ich na a) denotatívne (sem patrí napríklad opis aj zobrazenie) a takzvané b) nedenotatívne podoby referencie (sem patrí napr. exemplifikácia a expresia).¹¹ Goodmanovým cieľom je chápať reprezentáciu ako primitívny vzťah, určite si je však vedomý, že bez existencie pravidla by žiadny vzťah medzi označením a niečím, k čomu sa vzťahuje, nenastal. Prečo teda tvrdí, že ide o primitívny vzťah?

Tu treba porozumieť úplne odlišnému východisku, z ktorého Goodman vo svojej filozofii vychádza. U Goodmana sa vždy nachádzame už vo vnútri sveta a svet je tvorený symbolickým systémom, ktorý používame. Symbolický systém je systém rozlíšení a korelátov, ktoré tvoria daný svet.¹² Teda vždy už vopred existuje systém korelácií medzi znakmi a označovanými, alebo ešte presnejšie naše systémy referencie vytvárajú rozdiely medzi znakmi a vecami. Svet navyše nie jeden, ale existuje pluralita svetov, z ktorých žiadny nie je ontologicky prvotný.¹³ Uvažovať o nejakých objektoch a ich vlastnostiach mimo sveta pre Goodmana nemá zmysel. My naše tvrdenia

¹⁰ *Referencia* u Goodmana zahŕňa javy, ktoré Peirce vysvetľuje ako *reprezentáciu*. Pozri poznámku 4 vyššie v texte.

¹¹ Klasifikácia podôb referencie (referenčnej symbolizácie) je bohatšia a treba ju – okrem *Jazykov umenia* (2007), kde Goodman položil jej základ –, zostaviť z viacerých ďalších Goodmanových kníh ((1984) a (2017)). Klasifikácia zahŕňa: I. Denotatívne: a) zobrazenie (obrazová denotácia), b) popis (verbálna denotácia), c) notácia (hudobná notácia ...), d) citácia, e) diagram ...; II. Nedenotatívne: f) exemplifikácia (vlastnenie vlastností plus referencia (2007, 56), g) expresia (metaforické vlastnenie vlastností plus referencia), h) alúzia (nepriama referencia cez reťazce elementárnych referenčných spojení) (Goodman 1984, 65 – 66) a (Goodman 2017, 67). K tomu ešte nájdeme zmienku o takzvannej nereferečnej symbolizácii, čo je podľa Goodmana i) evokácia (Goodman 1984, 65 – 66). Tento výpočet však ešte nemusí byť celkom kompletný.

¹² *Symbolický systém* sa skladá zo *symbolickej schémy* (systém označení) a *sféry* (súhrn oblastí extenzie), na ktorú je táto schéma aplikovaná (Goodman 2007, 69). Problém svetov a spôsobov ich vytvárania a variovania pozri v Goodman (1996).

¹³ Proti téze o pluralite svetov presvedčivo argumentuje T. Marvan (2012).

projektujeme na svet, a tým ho utvárame. Možno ho označiť za konštruktivistu, a tiež za nominalistu. To znamená, že v jeho filozofii mať nejakú vlastnosť, napríklad byť modrý, znamená byť objektom označenia „modrý“.¹⁴

V tomto kontexte je pochopiteľné, že Goodman striktne odmieta reprezentáciu na základe podobnosti¹⁵ a snaží sa ju redukovať na denotáciu (referenciu na základe arbitrárnych konvencií). Realizmus vo výtvarnom umení preňho potom nie je otázkou miery podobnosti, ale zvyku, ktorý máme s istými obrazmi vo vzťahu k iným obrazom. Známa pasáž hovorí: „Ak má obraz nejaký objekt zobrazovať, musí ho označovať, zastupovať, odkazovať k nemu, a žiadna miera podobnosti nestačí na ustanovenie požadovaného vzťahu referencie. Toto je prostý fakt. Podobnosť nie je pre referenciu ani podmienkou *nutnou*. Takmer čokoľvek môže zastupovať takmer čokoľvek iné. Obraz, ktorý zobrazuje – rovnako ako text, ktorý popisuje – k danému objektu odkazuje, presnejšie povedané ho *denotuje*. Podstatou zobrazenia je denotácia, a tá na podobnosti nezávisí“ (Goodman 2007, 22).

Aký je však potom medzi zobrazeniami a popismi rozdiel?¹⁶ Zobrazenie a verbálny opis sa nelíšia preto, že zobrazenie zdieľa nejaké vlastnosti so zobrazeným, ale líšia sa svojimi syntaktickými a sémantickými vlastnosťami, inak však fungujú rovnako – denotujú svoj objekt na základe pravidiel symbolického systému. Rozdiel je relatívny a tkvie jedine vo vzťahu znakov navzájom a v ich vzťahu k symbolickému systému. „Nič nie je zobrazením samo osebe; status zobrazenia závisí na symbolickom systéme. Obraz v jednom systéme môže byť v inom systéme popisom“ (Goodman 2007, 175). Podobne hovorí aj o pár stránok ďalej: „Na vnútornej štruktúre symbolu tu vôbec nezáleží, pretože to, čo v jednom systéme opisuje, môže v inom zobrazovať. Vytráca sa vzájomná podobnosť ako kritérium zobrazenia rovnako ako štruktúrna podobnosť ako podmienka notačného alebo akéhokoľvek iného jazyka. Často

¹⁴ Pre podrobnejšie vysvetlenie a zaradenie Goodmanovho nominalizmu pozri kapitolu 4 v Rossberg, M.-Cohnitz, D. (2006).

¹⁵ Pozri napríklad *Jazyky umenia*, kapitola I. (2007, 21 – 48) a kapitola VI., časť 1 (2007, 175 – 179), alebo kompletne zhrnutie argumentácie proti podobnosti v článku (Goodman 2008). Štěpán Kubalík to vo svojom komentári vysvetľuje: „[...] problém podobnosti nie je pre Goodmana len nejakou marginálnou témou, ale skoro erbovým problémom, ktorý [...] exemplifikuje všetko to, s čím sa [...] vo filozofii kedy potýkal. Podobnosť, tak ako ju chápe zdravý rozum, totiž stojí v priamom protiklade ku Goodmanovmu konceptu svetotvorby, myšlienke mnohých symbolických systémov štrukturujúcich priestor našej skúsenosti. Pretože podobnosť zosobňuje danosť. To čo je nájdené, vrodené, to čo je nemenné, úplne základné. Teda presne tie kategórie, proti ktorým sa Goodman svojím myslením staval [...]“ (Kubalík 2008, 63).

¹⁶ Podobu relativity obrazových reprezentácií u Goodmana a Gombricha podrobne porovnáva Hrkút (2021).

zdôrazňované rozlíšenie medzi ikonickými a ostatnými znakmi sa stáva premenlivým a banálnym“ (Goodman 2007, 178).¹⁷

Goodman je vo svojich východiskách (ontologických aj epistemologických) skutočne dôsledný, rovnako ako vo svojej argumentácii. Avšak v umení sa dosť ťažko redukuje reprezentácia na denotáciu. Inak povedané, v umení záleží aj na materiálnej povahe znakov (prípadne na materiálnej povahe znakov vo vzťahu k objektom, ktoré reprezentujú), nielen na pravidlách korelácie. Tu Goodman prichádza s koncepciou *exemplifikácie*, ktorú klasifikuje ako nedenotatívnu podobu referencie. Ak máme vzorku niečoho (napr. farebného odtieňa autolaku v podobe plechového štvorca s rozmermi 20 x 20 cm), tak vzorka sa stáva príkladom farebného tónu, na základe, ktorého si vyberáme farbu budúceho automobilu. Goodman by povedal, že vzorka exemplifikuje farebný tón. „*Exemplifikácia je vlastnenie vlastností plus referencia*. Mať nejakú vlastnosť, ale nesymbolizovať ju znamená ju iba mať, pokým symbolizovať, ale vlastnosť nemať, znamená odkazovať iným spôsobom ako exemplifikáciou. Vzorka exemplifikuje len tie vlastnosti, ktoré má a ku ktorým súčasne odkazuje“ (2007, 56; zvýraznenie M. Š.). Tu vidíme, ako sa Goodman vyrovnal s problémom podobnosti zavedením exemplifikácie ako obrátenej denotácie. Na to, aby fyzický objekt mohol exemplifikovať niektorú zo svojich vlastností, potrebuje, aby vopred existovalo pomenovanie (denotácia) tejto vlastnosti. To dáva zmysel v ontológii, kde mať vlastnosť znamená byť označený pomenovaním tejto vlastnosti. V umení (ale aj vo vede) sa však dostávame aj do situácií, keď sa objavujú vlastnosti alebo kvality, pre ktoré vopred neexistuje denotácia. Na tento problém naráža aj Goodman: „Avšak iné pohyby, predovšetkým v modernom tanci, primárne exemplifikujú skôr ako denotujú. Neexemplifikujú však bežné alebo dobre známe činnosti, ale rytmy a dynamické tvary. Tieto exemplifikované vzorce a vlastnosti môžu znovu usporiadať skúsenosť prepojením činností obvykle spolu nespájaných, či rozlíšením iných obvykle neodlišovaných, a obohatiť tak alúzie či spresniť rozlíšenia. Považovať tieto pohyby za ilustrácie slovných popisov by, samozrejme, bolo absurdné. Len zriedkakedy ich slová môžu vystihnúť. Označením, ktoré je exemplifikované pohybom, bude skôr tento pohyb sám. Taký pohyb nemá žiadnu vopred ustanovenú denotáciu a funguje ako označenie denotujúce niektoré pohyby vrátane samého seba. Slovník sa tu rozvíja zároveň s tým, čo ním má byť komunikované; to je časté aj v iných umeniach“ (Goodman 2007, 64).

¹⁷ Aby však bol nakoniec rozdiel medzi zobrazeniami a opismi vôbec nejakou udržateľný, potrebuje Goodman pravidlo na korelovanie symbolov s denotátmi, ktoré zabezpečuje symbolický systém. „Hustý súbor prvkov je zobrazením len vtedy, keď je evidentne vybavený denotátmi. Pravidlo korelácie symbolov s denotátmi nemusí viesť k priradeniu skutočného denotátu k symbolu, referenčné pole potom ostane prázdne. Prvky sa však stanú zobrazením až v súhre s nejakou koreláciou, či už skutočnou alebo len teoreticky možnou“ (Goodman 2007, 176 – 177).

Napriek tomu, že to považuje v umení za pomerne časté, ďalej tento problém nerozoberá, aj keď to odporuje tomu, čo hovorí v prvej kapitole, keď argumentuje proti podobnosti¹⁸.

Pomocou exemplifikácie Goodman rieši aj expresivitu ako metaforickú exemplifikáciu. „To, čo je vyjadrované, je metaforicky exemplifikované. Čo vyjadruje smútok, je metaforicky smutné, t. j. spadá pod presunuté použitie nejakého označenia koextenzívneho s predikátom „smutný““ (Goodman 2007, 77).

Môžeme vidieť, že ako v denotatívnych, tak v nendenotatívnych podobách referencie dominuje denotácia, a teda snaha o úplné vysvetlenie reprezentácie ako jednoduchej korelácie, ktorá je zabezpečená konvenciami v rámci symbolických systémov.¹⁹ A aj keď sa nás Goodman snaží presvedčiť, že jeho riešenia sú univerzálne a nie sú závislé od jeho pozícií nominalizmu a konštruktivismu, môžeme vidieť, že to celkom tak nie je. Napriek tomu sú jeho analýzy jednotlivých podôb reprezentácie cenné, len im treba rozumieť v širšom kontexte, v ktorom vznikli a z ktorého prameňa aj ich limity. Podobne to však platí aj pre riešenia, ktoré ponúka Peircova koncepcia. Poďme sa preto pozrieť, či existuje spôsob, ako sa obe riešenia napriek svojej rozdielnosti dajú, nejako porovnávať a zhodnotiť v jednotnom rámci.

Limity reprezentácie

Pozrime sa najprv na príklad, ktorý uvádza Goodman a na ktorom vysvetľuje rozdiel medzi elektrokardiogramom a Hokusaiovou kresbou hory Fudži. „Čierne kl'ukaté čiary na bielom pozadí môžu byť v oboch prípadoch navlas rovnaké. Napriek tomu je prvý diagramom a druhý obrazom. V čom je teda rozdiel? Zjavne v nejakej vlastnosti rozlišujúcej schémy, v ktorých dve rovnaké značky fungujú ako symboly. [...] V odpovedi nepôjde o to, čo je symbolizované: hory možno zaznamenať v podobe diagramu a rytmus srdca môžeme namaľovať. Rozdiel bude syntaktický: konštitutívne aspekty znaku diagramového v porovnaní s obrazovým sú explicitne a úzko vymedzené. Jediné relevantné vlastnosti diagramu sú súradnice každého z bodov v strede nimi prechádzajúcej čiary. Hrúbka čiary, jej farba a intenzita, absolútna veľkosť diagramu atď. tu nehrajú rolu. To, či bude prípadný duplikát symbolu patriť k rovnakému znaku diagramovej schémy, od týchto vlastností vôbec nezávisí. V prípade skice je to inak. Akékoľvek zintenzívnenie alebo zoslabenie čiary, jej farba, kontrast s pozadím, jej veľkosť aj vlastnosť papiera, žiadnu z týchto vlastností nemožno vylúčiť, všetky

¹⁸ „Objekt sa sám sebe podobá v najvyššej možnej miere, ale zriedkakedy sám seba zobrazuje; na rozdiel od zobrazovania je podobnosť reflexívna“ (Goodman 2007, 21).

¹⁹ Argumentácia, ktorá ukazuje slabiny Goodmanovej koncepcie pri riešení problému podobnosti je prehľadne zhrnutá v štúdiu R. Niederleho (2012).

musíme brať do úvahy. Napriek tomu obrazové aj diagramové schémy sú neartikulo-
vané, niektoré vlastnosti, ktoré sú v obrazových schémach konštitutívne, môžu byť
v diagramových schémach vynechané ako kontingentné“ (Goodman 2007, 177 –
178).

• Obrázok 4, Hokusai: Hora Fudži, kresba tušom, akvareľ²⁰

• Obrázok 5, Elektrokardiogram, detail

Ak sa na oba obrazy pozrieme Peircovou optikou, tak ich vieme od seba odlíšiť
na základe vzťahu znakov a ich objektov. Hokusaiova kresba je ikon hory Fuji, pre-
tože sa v niektorých aspektoch podobá na horu Fuji (celkový tvar – obrys, uhol sklonu,
pomer výšky a šírky základne, pomer hory k okolitým kopcom atď., ale už nie dvoj-

²⁰ Dostupné online na: Mount Fuji - Katsushika Hokusai | Wikioo.org - The Encyclopedia of Fine Arts (Navštívené: 15. 10. 2021).

rozmernosť, farba a iné aspekty). Kresba však môže byť aj indexom kreslenia, procesom, ktorý maliar pri tvorbe koreloval s tvarom hory v rôznych svetelných a meteorologických podmienkach. Kresba môže byť aj symbolickou reprezentáciou Japonska. Všetko bude závisieť na zreťazení znakov, v ktorom sa naša kresba vyskytne. V prípade EKG krivky ide o index činnosti srdca, pri ktorom poznáme kauzálnu súvislosť medzi tvarom krivky a fázami činnosti srdca a poznáme spôsob, akým od činnosti srdca dospejeme ku krivke. Samozrejme, aj tu musíme byť oboznámení s pravidlom (zvykom), ktoré nám dovoľuje oba podobné znaky takto interpretovať.

U Goodmanov je niečo príkladom jednej z podôb referencie len v rámci symbolického systému alebo schémy,²¹ teda na základe arbitrárnych (syntaktických a sémantických) pravidiel. V tomto je Goodmanov prístup neporovnateľne jednoduchší, ale táto elegantná redukcia si nakoniec vyberá svoju daň, pretože do svojho vysvetlenia nezahŕňa prípady, ktoré doň nezapadajú. Peircov model je bezpochyby menej elegantný a ťažší na pochopenie a aplikáciu. Pracuje totiž okrem materiálnych vlastností znaku aj so vzťahmi znaku k vlastnostiam reprezentovaných objektov, ale aj vzťahmi k interpretujúcemu subjektu.²² Ponúka však možnosť uchopiť dynamický rozmer procesov reprezentácie a na všetky typy má jeden rovnaký mechanizmus.²³ Máme tak dve komplexné koncepcie, ktoré niektoré prípady vysvetľujú rovnako dobre, aj keď rôzne, ale zrejme budú existovať aj prípady, keď v uspokojivosti vysvetlení nebudú ponúkať rovnaké výsledky. Obe koncepcie považujeme za vynikajúce nástroje na analýzu a vysvetľovanie reprezentácií či už vo vedách, umeniach, alebo v bežnej komunikácii. Určite by bolo zaujímavé vymenovať prípady, keď v aplikácii na bežné prípady reprezentácií obe koncepcie úspešne vysvetľujú mechanizmus reprezentácie,²⁴ ale zaujímavejšie bude pozrieť sa na prípady, kde v schopnosti reprezentovať zlyhávame, prípadne narážame na hranice našich možností²⁵, a pozrieť sa na tieto zlyhania z hľadiska porovnávaných koncepcií.

Je zrejmé, že naša schopnosť reprezentovať má svoje limity, niektoré sú relatívne a vieme ich prekonať, iné sú absolútne a vyplývajú z vlastností nášho prostredia

²¹ Pozri pozn. 17 vyššie.

²² Tu by možno mohlo niekomu napadnúť obviniť Peirca z psychologizmu, ale buďme opatrní, jeho model len reflektuje fakt, ktorému sa chce Goodman vyhnúť, že k tomu, aby bolo niečo reprezentáciou, je potrebný subjekt, ktorý bude za zastupujúcim znakom vidieť reprezentovaný objekt. Takže to, čo tu hrá rolu, sú všeobecné schopnosti interpretujúceho subjektu.

²³ Tu sa rozchádzame s tým, ako chápe Peircovu semiózu Palek (2004), ktorý vymedzuje Peircov model znaku *ad infinitum* len pre symbolické znaky.

²⁴ Vo filozofii histórie zaujímavým spôsobom aplikoval Goodmanovu exemplifikáciu Zelenák (2013).

²⁵ K tomuto prístupu nás inšpiroval Elkins (2008), ktorý zozbieral a analyzoval takéto prípady vo vedách a umeniach.

a z našich prirodzených obmedzení. Napríklad možnosť detailne reprezentovať minulosť sa v čase mení v závislosti od zvyšovania našej schopnosti zaznamenávať a uchovávať informácie. Ale rýchlosť šírenia informácie vo vesmíre, ak sa vo svojich teóriách nemýlime, je konštantná, a z toho plynú obmedzenia, ktoré prekonať nemožno. Takto by sme mohli pokračovať, ale pozrime sa na to, čo nám o potenciálnych limitoch povedia predstavené koncepcie reprezentácie.

U Peirca môžu limity reprezentácie prameniť z *povahy reprezentovaného objektu* (pri indexoch), ale aj z *materiálnej povahy znakov* (v prípade ikon aj indexov). Napríklad dlho sme nevedeli detegovať gravitačné vlny, keďže sme nemali dostatočne citlivé prístroje. Mali sme len teóriu, ktorá s daným javom počíta. Limity môžu prameniť aj z vlastností symbolických znakov, ktoré vo svojej všeobecnosti nepostihujú jednotliviny a individuálne prípady. Treba však uviesť, a na to sa často zabúda, že Peirce sám uvádza, že rozlišovanie druhov znakov je dôležité pre potreby analýzy, ale v skutočnosti sa stretávame predovšetkým s kombináciami znakov. Teórie sú zložené nielen zo symbolických znakov, ale aj z ikonických znakov a indexov. Teóriu tvoria definície, vzťahy medzi dátami, vizualizácie, rovnice, argumenty atď., pospájané narráciou prirodzeného jazyka. Už ani v samej argumentácii, ako poznamenáva Peirce, sa nezaobídeme bez symbolov, ikonov a indexov. Zaujímavé sú práve kombinácie, zreteľovania, ktoré sú v rôznych vzťahoch k svetu tam vonku, nášmu mysleniu a ďalším reprezentáciám. Svet je však na nás nezávislý, a teda nastavuje limity našim reprezentáciám, čo Peircov prístup rešpektuje. Ak sa mýlime, tak sa to dozvieme a môžeme navrhnúť lepšie riešenia.

Goodman postavil svoju teóriu reprezentácie (referencie) na redukcii na denotáciu doplnenú exemplifikáciou v opačnom smere. Nie je však celkom jasné, čo nás môže v tvorbe našich symbolických systémov obmedziť okrem bližšie nedefinovanej skúsenosti. Limity reprezentácie sa v jeho koncepcii môžu ukázať len v porovnaní systémov navzájom a v porovnaní skúseností, ku ktorým vedú. Svet mimo symbolického systému neexistuje a ak tam niečo existuje, tak neodporuje a čaká na naše usporiadanie a pretvorenie. Ako sa však potom dozvedáme niečo nové? Jedine prostredníctvom *rozlišovania, triedenia, štrukturácie, porovnávaní* a pod. „Jedným z typických spôsobov rozvoja poznania sú progresívne variácie na danú tému“ (Goodman 2007, 198). A ako vytvárame niečo nové? Keď variujeme to, čo tu už je (symbolické systémy), a keď z existujúceho vytvárame nové verzie.²⁶ Goodman si nekladie otázku, ako sa môžeme pomýliť a ako zistíme, že sa mýlime. Vzhľadom na to, že eliminuje význam pravdy pre vedy a umenia a razí termín *správnosti* (Goodman 2017, 180 – 183) opäť arbitrom ostáva naša (jazyková) prax a skúsenosť.

²⁶ Viac pozri v Goodman (2017).

Dobrym príkladom môže byť mapa. Z turistickej mapy vieme vyčítať viac, ako keď skutočne prejdeme danú trasu. Vieme vypočítať dĺžku, profil vo vzťahu k nadmorskej výške a i. Podľa Peirca je to tak, „[p]retože dôležitá rozlišovacia schopnosť ikony spočíva v tom, že jej priamym pozorovaním je možné rozpoznať iné pravdy, týkajúce sa jej objektu ako tie, ktoré postačujú pre určenie jej stavby. Preto pomocou dvoch fotografií dokážeme nakresliť mapu atď.“ (Peirce 1998, 138), Že by to však bolo preto, že mapa sa podobá na územie, ktoré reprezentuje, by Goodman odmietol. Bolo by to asi preto, že mapa je len symbolický systém, z ktorého sa to dá zistiť. U Goodmana nemá zmysel porovnávať znak a označované, iba znak použitý v rôznych schémach. Ako však asi vznikali prvé mapy v časoch, keď sme o Google maps ani nechýrovali? Tu sa treba vyrovnáť s tvorbou (či už vedeckou alebo umeleckou) nie ako s variovaním už existujúceho, ale v ontologickom zmysle.

Opäť na príklade mapy to naznačuje J. Drucker „Digitálne mapovanie často začína s georektifikáciou, ktorá zjednocuje priestorové dáta a mapy všetkých druhov s danými štandardmi, tak ako Google maps alebo štátne vymeriavacie nástroje. Ale väčšia intelektuálna výzva je vytvorenie priestorových reprezentácií bez referovania k vopred existujúcim základom. Aký je obraz priestoru, ktorý sa vynára z pozorovania dát, zo skúsenosti, záznamov ľudí, keď neexistujú *apriori* súradnice, ktoré by tieto reprezentácie vopred štruktúrovali? Mnoho sa možno dozvedieť z raných máp alebo z prezentácií priestorových znalostí domorodcov, ktoré nesledujú racionalizované konvencie projektovania“ (Drucker 2014, 77). Goodmanov prístup nám nevysvetlí, ako zo skúsenosti cestovania vzniká mapa, ale pomôže nám formálne porovnávať jednotlivé systémy máp medzi sebou. Prípadne porovnať mapu a verbálny popis, alebo mapu a fotografiu vo vzájomných rozdieloch. Peircov prístup dokáže uchopiť proces tvorby lepších a lepších reprezentácií priestoru v interakcii s reprezentáciami priestoru a svetom tam vonku.

Záver

V oboch prístupoch k reprezentácii sme odhalili korene širších filozofických (ontologických a metafyzických) východísk. Rozhodovanie medzi metafyzickými koncepciami je asi v poslednom kroku skôr otázka rozhodnutia ako argumentácie. Našťastie nemusíme voliť buď – alebo. Obe koncepcie sú vynikajúce nástroje na skutočne hlboké porozumenie problému reprezentácie v konkrétnych prípadoch alebo disciplínach. To rozhodne nie je málo v čase, keď prevažná väčšina nášho poznania pochádza z reprezentácií a len nepatrná časť z priamej skúsenosti. Porozumenie reprezentáciám a spôsobom, akým formujú a deformujú našu skúsenosť, je nesmierne dôležité pre rozhodovanie a informované konanie. Pokým Pierce tvrdí, že svet existuje a my sme usporodbení tak, že sme odsúdení ho spoznávať taký, aký je, tak Goodman zastáva

názor, že svet, presnejšie svety, sú dôsledkom našej projekcie a poznávanie tkvie v tom, ako porovnávame a zdokonaľujeme sa v projektovaní lepších svetov. Oba prístupy sú skutočne komplexné, úplne odlišné a oba sú dotiahnuté do extrému. Ani jeden nemožno jednoducho zavrhnúť a oba môžu byť užitočné, ak ich použijeme v kontraste – ako dve metafory v pozadí osvetľujúce naše procesy reprezentácie.

Literatúra

- BÁNOVSKÝ, J. (2016): *Teórie mysle. K problému interpretácie iných myslí*. Bratislava: Veda.
- DRUCKER, J. (2014): *Graphesis. Visual Forms of Knowledge Production*. Cambridge (MA) – London: Harvard University Press.
- ELKINS, J. (2003): What Does Peirce's Sign Theory Have To Say To Art History? *Culture, Theory, and Critique*, 44 (1), 5 – 22.
- ELKINS, J. (2008): *Six stories from the End of Representation. Images in Painting, Photography, Astronomy, Microscopy, Particle Physics, and Quantum Mechanics, 1980 – 2000*. Stanford: Stanford University Press.
- GOODMAN, N. (1984): *Of Mind and Other Matters*. Cambridge (MA) – London: Harvard University Press.
- GOODMAN, N. (1996): *Způsoby světatvorby*. Prel. V. Zuska. Bratislava: Archa.
- GOODMAN, N. (2007): *Jazyky umění. Nástin teorie symbolů*. Prel. T. Kulka a kol. Praha: Academia.
- GOODMAN, N. (2008): Sedm výhrad proti podobnosti. *Aluze*, 10 (2), 65 – 70.
- GOODMAN, N. (2017): *Nové pojetí filozofie a dalších umění a věd*. Prel. T. Kulka et al. Praha: Filozofická fakulta UK.
- HRKÚT, J. (2021): Goodman a Gombrich o povahe obrazovej reprezentácie a realizme zobrazenia. *Filozofia*, 76 (1), 31 – 45. DOI: <https://doi.org/10.31577/filozofia.2021.76.1.3>
- JAPPY, T. (2017): *Peirce's Twenty-Eight Classes of Signs and the Philosophy of Representation*. London – New York: Bloomsbury.
- KUBALÍK, Š. (2008): Cokoli se podobá čemukoli jinému. Nelson Goodman a jeho výhrady proti danému. *Aluze*, 10 (2), 60 – 64.
- MARVAN, T. (2012): Jeden svět stačí. Poznámka ke Goodmanově tezi o mnohosti aktuálních světů. In: Dostálová, L. – Marvan, T. (eds.): *Studie k filozofii Nelsona Goodmana. Filosofický časopis*, mimořádné číslo (1), 45 – 53.
- NIEDERLE, R. (2012): Reprezentace: podobnost, souvislost, symbol. In: Dostálová, L. – Marvan, T. (eds.): *Studie k filozofii Nelsona Goodmana. Filosofický časopis*, mimořádné číslo (1), 65 – 89.
- PALEK, B. (2004): Interpretant: statický a dynamický. In: Filáček, A. (ed.): *Věda, poznání, komunikace*. Praha: Filozofický ústav AV ČR, 137 – 158.
- PEIRCE, C. S. (1986): *Writings of Charles Sanders Peirce. A chronological edition*. Vol. 3. (1872 – 1878). Kloesel, C. J. W. (ed.). Bloomington: Indiana University Press.
- PEIRCE, C. S. (1998): Princípy fenomenológie. In: Višňovský, E. – Mihina, F. (eds.): *Pragmatizmus. Malá antológia filozofie 20. storočia*. Bratislava: Iris, 91 – 113.
- PEIRCE, C. S. (1998): Logika ako semiotika: teória znakov. In: Višňovský, E. – Mihina, F. (eds.): *Pragmatizmus. Malá antológia filozofie 20. storočia*. Bratislava: Iris, 131 – 151.
- PEIRCE, C. S. (1931 – 1958): *The Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Hartshorne, Ch. – Weiss, P. (eds.), Vol. 1 – 6. Burks, A. W. (ed.), Vol 7. – 8. Cambridge Mass.: Belknap Press.

- PEIRCE, CH. S. (1997): Grammatica speculativa. In: Palek, B. (ed.): *Sémiotika*. Praha: Karolinum, 31 – 153.
- ROSSBERG, M., COHNITZ, D. (2006): *Nelson Goodman*. Chesham: Acumen.
- SANDERS, G. (1970): Peirce's Sixty-Six Signs? *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 6 (1), 3 – 16.
- ZELEŇÁK, E. (2013): Using Goodman to Explore Historical Representation. *Journal of the Philosophy of History*, 7 (3), 371 – 395. DOI: <http://dx.doi.org/10.1163/18722636-12341258>

Táto stat' vznikla v rámci projektu VEGA 1/0531/20 *Reprezentácia – jej povaha a význam pre poznanie*.

Michal Šedík
Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
Filozofická fakulta
Katedra filozofie
Tajovského 40
97401 Banská Bystrica
Slovenská republika
e-mail: michal.sedik@umb.sk
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2642-5392>